

## УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ МОВОМИСЛЕННЯ У ФРАЗЕМИЦІ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ\*

Фразеологізми – це ментальний досвід багатьох поколінь народу. У фразеології чи не найяскравіше відображено національний світогляд. Оригінальна фразеологія формується як на основі лексичних ресурсів автохтонної лексики, так і на матеріалі запозичених одиниць, але найбільш цікавим у цьому процесі є етап переосмислення і метафоризації. На рівні фразеології можна спостерігати і вивчати численні зв'язки мови з мисленням. Концептуалізація знакових мовних одиниць, які стають фундаментом фразеологічної системи, відбувається в народних уявленнях, фіксується численними народно-поетичними творами. Образність, емоційність фразеологічних одиниць дозволяє майстрам слова активно залучати фразеологізми в художню літературу, де їх конотативна семантика збагачується. Доречно



використання фразеологізмів відбувається у кожному стилі української літературної мови, адже фразеологізмами активно послуговуються в усіх сферах функціонування мови.

Фразеологічний склад української мови комплексно представлено в авторитетних академічних словниках, дисертаційних дослідженнях, монографіях, наукових статтях. Численна лексикографічна продукція дає змогу простежити еволюцію основних принципів наукового опрацювання фразеологічних одиниць, вивчити технології науковців різних часів зі збирання, фіксації, опису фразеологізмів. Будь-які сучасні мовні явища мають давні корені, тому їх наукове пояснення

потребує опори на діахронні дослідження. Надзвичайно багатий фонд фразеології кінця ХІХ–початку ХХ ст. подано у лексикографічних працях Є. Желехівського та С. Недільського, В. Гнатюка, М. Маркевича, М. Максимовича, Б. Грінченка, М. Но-

\*Мацук З. С. Говорити як медок варити: словник фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. 688 с.

миса, І. Франка та ін. Збірки паремій М. Номиса «Прислів'я, приказки, і таке інше» (1864), І. Франка «Галицько-руські народні приповідки», «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка містять фраземи, що відтворюють різні аспекти народного життя, тобто назви і процеси, пов'язані з давніми ремеслами, звичаями та віруваннями, які сьогодні вже втрачені. Фундаментальними стали лексикографічні праці «Український стилістичний словник» та «Словник слів, у літературній мові не вживаних» відомого українського мовознавця, історика української літературної мови І. Огієнка, в яких науковець репрезентує формування лексико-фразеологічного складу української літературної мови у взаємозв'язках із живим народним діалектним мовленням. Політика мовної асиміляції, пропагована свого часу радянською владою, дещо пригальмувала розвиток і діалектології, і діалектної фразеології. В останні десятиліття лінгвістичні дослідження живого мовлення відроджуються і активізуються, з'являються комплексні лексикографічні праці, що репрезентують природу ареальної фраземіки: «Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини» Н. Вархол, А. Івченка (1990), «Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни» В. Чабаненка (2001), «Сказав, як два зв'язав» (2003) та «Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і Західної частини Волині» (2005) Г. Аркушина, «Фразеологічний словник говірок Житомирщини» Г. Добролюжі (2010), «Словник волинських фразеологізмів» Н. Кірілкової (2013), «Фразеологічний словник лемківських говірок» Г. Ступінської, Я. Битківської (2013), «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» В. Ужченка, Д. Ужченка (6-те вид. 2013), «Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок» Н. Коваленко (2019) та ін.

Попри значні досягнення регіональна фразеологія ще довго перебуватиме об'єктом наукових студій. Цікавими в цьому плані стали напрацьовані Зоряни Сергіївни Мацюк, авторки об'ємного словника фразеологізмів «Говорити як медок варити». Словник опубліковано 2020 року, в цьому виданні дослідниця продовжує традиції, напрацьовані як у лексикографії української літературної мови, так і в лексикографії, що репрезентує живе мовлення українських регіонів.

У словнику представлено близько 9000 тисяч фразеологічних одиниць Західного Полісся, що свідчить про тривалу і наполегливу роботу дослідниці. Оригінальні ідіоми, а також прислів'я і приказки зібрано на території трьох областей – Волинської, Рівненської, Львівської, залучено і суміжні території. Локація збору матеріалу охопила 275 населених пунктів. Вражає також кількість респондентів – 199 осіб. Вік інформаторів-діалектоносіїв вказує хронологічні межі опрацьованого матеріалу – це майже все ХХ ст. і початок ХХІ ст.

Словник має традиційну структуру: вступні статті, одна з яких належить сучасному авторитетному вченому доктору філологічних наук,

професорові Григорію Львовичу Аркушину, інша – Зоряні Сергіївни Мацюк, список скорочень, список населених пунктів, де проводився збір фразеологічних одиниць, список респондентів, основна частина – словник фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій. Завершальна частина словника – алфавітний покажчик фразеологізмів та список використаних джерел.

У структурі словникової статті З.С. Мацюк враховує принципи, розроблені в академічних фразеологічних словниках. Основною одиницею словникового реєстру є домінантне, ключове слово фраземи. Функцію домінантних слів виконують переважно іменники, прикметники, дієслова, зрідка числівники, займенники, прислівники. Домінантні слова (їх подано у початковій формі) охоплюють від одного до кількох десятків фразеологічних одиниць. Наприклад, слово **ВІДВАГА** є основним у словникової статті лише з одним фразеологізмом **чия відвага, того й перевага** – 'про сміливу людину', а ключове **ХЛІБ** охоплює 21 фразеологізм: **аби хлопцеві який-небудь був, аби хліба роздобув** 'про необхідність чоловіка у сім'ї', **вкусити свій кусок черствого хліба** 'мати якась випробування', **дурне як сало без хліба/дурне сало без хліба** 'про нерозумного чоловіка', **заробити води до хліба** 'нічого не отримати', **кришечкою хліба поділитися** 'про щедру людину', **куска хліба не мати** 'про бідну особу', **малі діти їдять хліб, а великі серце** 'хлопоти та проблеми при вихованні дітей' та ін. Деякі фразеологізми фіксуються відразу у двох словникових статтях, у такому випадку перший із них містить позначку *див.*, функцією якої є спрямувати читача до словникової статті з іншим ключовим словом. Наприклад, про фразему **і в борщ вкинути, і на хліб намазати** 'надмірна людська доброта' можна довідатися у двох словникових статтях з ключовим словом **БОРЩ** і з ключовим словом **ХЛІБ**.

З.С. Мацюк лаконічно і раціонально подає тлумачення лексичних діалектизмів: словникова стаття, у якій реєстрова фразема містить лексичний діалектизм, супроводжується посторінковим покликанням:

**верзуни верзти** 'обманювати' (верзуни діал. – постоли)

**брови як вервечки** 'про тонкі брови' (вервечка – один із чотирьох мотузочків, на яких підвішена колиска)

**в нього і когут несеться** 'про багату людину' (когут – півень)

За допомогою посторінкових покликань дослідниця також розшифровує семантику малозрозумілих слів та диференціює тип власних назв.

Невід'ємною частиною кожної словникової статті є фонетична транскрипція, за допомогою якої створено фонетичні, словотвірні, морфологічні та синтаксичні особливості західнополіського говору. Значна частина фразеологізмів у словнику має по кілька діалектних варіантів:

**перебирати як циган кіньми** [переби'райе йак 'циган 'к'ін'ми] || [переби'райе йак 'циган 'кон'ми] || [пириби'райе йак 'циган 'кун'ми] || [периби'райе йак

цеган 'к'ін'ми] || [парабі'райе йек 'циган 'кун'ме] || [п'ір'іб'і'райе йак 'циган 'кун'ме] || [перебі'райе йак 'циган 'к'ін'ми] || [пирибі'райе йак 'циган 'к'ін'ми] || [перибі'райе йак 'циган 'кон'і] || [переб'і'райе йак 'цеган 'кон'ме]

**реготати як кінь** [рего'нит йак к'ін'] (Мирне) || [рего'тит' йак кон'ака] (Височне) || [рего'тит' йак кун'ака] (Височне) || [ре'гоче йек к'ін'] (Ветли, Грабовець, Куснища) || [ри'гоче йак к'ін'] (Воєгоща) || [ра'гоче йек кун'ака] 'сміятися' (Бірки)

**реготати як кінь до вівса** [ри'гоче йак кин'ду вув'са] (Нова Руда) || [ір'же йак к'ін' до в'ів'са] 'сміятися' (Рудники).

Об'єднання фразеологізмів навколо доміантного слова дозволить вивчати фразеологічну систему Західного Полісся в ідеографічному аспекті. Тематичні групи фразеологізмів демонструють образність, емоційність, у деяких випадках експресивність, відтворюють різні сфери людської діяльності та традиції мовомислення. Ключове слово **ДУША** об'єднує 50 фразеологічних одиниць і свідчить про глибоке закорінення цього концепту у свідомості мовців.

Фразеологізми із ключовим словом **ДУША** відтворюють еволюцію різних народних уявлень про душу:

- душа – нематеріальна і невід'ємна частина тіла людини, належить тільки людині і відрізняє її від інших живих істот, у цьому плані народне мовлення має засоби для вираження міри вияву душі як певної сутності людини: **душа без тіла** 'нудьгувати, тужити'; **Богові душу віддати** 'померти', **віддати душу нечистому** 'закінчити життя самогубством'; **душа в п'ятках** 'злякатися', **душа на місце вернулаь** 'полегшення після якихось негараздів' та ін.;

- душа – внутрішній світ людини, її характер, психічний стан: **добра душа** 'про щедру жінку', 'про чесну людину', 'надмірна людська доброта', 'про добру людину'; **душа компанії** 'про веселу людину'; **заяча душа** 'про лякливо людину'; **золота душа, людина-душа** 'надмірна людська доброта'; **із душі все вийме** 'про щедру людину'; **мати Бога в душі** 'про чесну і справедливу особу'; **пропаща душа** 'безнадійна людина' та ін.;

- душа – частина динамічного процесу осмислення вічних людських цінностей, інтерпретація сенсу існування в образному метафоричному мовленні: **брати гріх на душу** 'робити щось заборонене'; **вилити душу** 'щось таємне розповісти, відкритися'; **гуляй душа – пекла нема** 'не боятися гріха, спробувати все заборонене'; **душа в душу** 'добре живуть' та ін.

Словник З.С. Мацюк дає змогу вивчати семантичне багатство фразеологічних мікросистем із ключовими словами, які мають високу фразеологічну активність. Наприклад, доміанта **БОГ** об'єднує 87 фразем, доміанта **РОЗУМ** відповідно 60, **ЩАСТЯ** – 30 та ін. Найбільш активними в утворенні фразеологізмів є лексеми-соматизми, що викликають образні асоціації з інтелектом, фізичною працею, життям, відчуттями, а також асоціа-

ції, пов'язані із сприйняттям світу, його пізнанням і зміною. Доміанта **ГОЛОВА** є мотивуючим компонентом для понад 150 фразеологізмів, **НОГА** – понад 100, **РУКА** – для 85, **ОЧІ** – 97, **ЯЗИК** – 90. Склад словника має переважно антропоцентричний характер, про що свідчать об'ємні словникові статті з фразеологіями, які образно відтворюють окремі риси характеру людини або виражають оцінку загальнолюдських морально-етичних проблем. Навіть без спеціального дослідження впадають в око семантичні відношення як між фразеологізмами, об'єднаними одним ключовим словом, так і між фразеологізмами різних фразеотематичних груп, особливо виразно помітна емоційно-оцінна градація у синонімічних рядах фразеологічних одиниць. Наприклад, лексичне значення 'лінивий' конкретизується таким синонімічним рядом: **лінивий як кіт, лінивий як кішка на печі, лінивий як паршивий кіт, лінивий як сто котів укупі**. Характеристику швидкої, жвавої праці виражено фразеологізмами з ключовим словом **ЛІТАТИ**: **літати як пташка, літати як чайка, літати як пчїлка, літати як куля, літати як метеор, літати як фурія, літати як чорт на вилах**.

Не може не привернути увагу обсценна лексика у складі фразеологізмів словника. Вивчення нецензурної лексики і фразеології досі залишається дискусійним, і не кожен науковець має відвагу вивчати такий специфічний пласт лексики. З одного боку, інвективи репрезентують фонетичні та граматичні особливості певної говірки і цим є вартісними для діалектологічних розробок, а з іншого, – такі лексеми і фразеологізми майже завжди ультраемоційні, агресивно-депресивні, містять стихійні невмотивовані запозичення з інших мов і на практиці спричиняють нівеляцію історичних ознак регіонального мовлення. Інвективна лексика і фразеологія типова, як правило, для окремих осіб або груп осіб, її розповсюдження не підтримується у суспільному мовленні\*\*. Нецензурну лексику вважають другосортною, але вона не є такою. Це певна частина комунікативного процесу, певна лексико-семантична група мови, яку потрібно збирати і досліджувати як на синхронному зрізі, так і в діахронному аспекті, інакше не можна отримати повної картини мови. Необхідною умовою вивчення інвективів є психологічний аспект та екстралінгвальні чинники впливу на регіональне мовлення.

Інвективи у складі фразеологізмів, зафіксованих З.С. Мацюк, мають антропоцентричний характер: вони відображають переважно емоційну оцінку насамперед таких рис характеру людини, які завжди засуджувались у суспільстві – лінивість, недбалість у виконанні певної роботи, сімейна зрада, пияцтво, скупість, чванькуватість тощо. Прикметно, що словник фіксує чимало «крутих словечок», тобто інвективної лексики, саме викривально-

\*\* Макаренко Н.М. Інвективна лексика як форма міжособистісного спілкування. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 22. С. 336–347.

го змісту, і не містить фразеологізмів-прокльонів. Відсутність агресивних інвективів може свідчити про відсутність такої агресії у світогляді поліщуків, хоча однозначно стверджувати це не можна. Оскільки інвективна лексика і фразеологія потребують додаткового вивчення з позицій психолінгвістики та соціолінгвістики, можливо, варто було б опублікувати словник у двох томах і розділити діалектну фразеологію та діалектну фразеологію з інвективами. Поділ матеріалу на два томи не тільки уможливить доповнення словникових статей ілюстраціями колоритного зв'язного мовлення поліщуків, а й активне використання діалектної фразеології на уроках, факультативних заняттях з української мови для збагачення знань учнів про барви рідного слова, а також, без сумніву, сприятиме неперервності мовних традицій спілкування.

Доцільність вивчення обценної лексики не викликає сумнівів. Якщо власне діалектна лексика і фразеологія – це частина етнокультури українців, добре відома широкому загалу через національні традиції, то природа обценного мовлення – це поки що таємниця, яка потребує вироблення особливої методики дослідження цього мовного явища. Влучно і промовисто про ненормативну лексику висловилося знана українська мовознавиця О.М. Демська: «Слово є фактично лакмусовим папірцем, маркером того, які ми є в конкретний

момент. Хочете дізнатися, якою є людина, що вона думає, що її чекає завтра – послухайте, що вона говорить. Якщо людина лає весь світ, вона не має завтрашнього дня. Натомість закоханий вживає закоханих слів. Тільки через слова ми можемо почути, що з людиною відбувається. Це вербальний портрет людини. Чим освіченіші ми, тим більший мур між нашою темною стороною. Але як ми не пізнаємо тієї темної сторони – ми не пізнаємо себе, ми не відбудемося у житті»\*\*\*.

Отже, словник З.С. Мацюк репрезентує багатий фразеологічний матеріал, відтворює мовомислення українців Західного Полісся і дає змогу спроектувати наступні напрями лінгвістичних досліджень як у сфері діалектної фразеології, так у сфері міждисциплінарних студій.

**Оксана Лавер,**

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету; oksana.laver@uzhnu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-7904-3083>

\*\*\* Демська О.М. Обценна лексика: невігластво чи спосіб самовираження? / Інтерв'ю Антоніни Рибки, студентки Києво-Могилянської академії. Портал мовної політики. 2016. Лютий. URL: <https://language-policy.info/2016/02/obstsenna-leksyka-nevihlastvo-chy-sposib-samovyrazhennya>